

AGUSTÍ VENTURA
(Xàtiva)

L'ALJUB DE MONTSANT EN EL SOLAR DE LA XÀTIVA ROMANA

Amb molt de gust participe en l'homenatge a En Domènec Fletcher Valls a qui desitge tota classe de felicitats. Ell en 1971 entre les sessions del I Congrés d'Història del País Valencià, va confiar en les meues modestes aportacions sobre la Xàtiva romana, i això va ser l'origen d'una bona amistat.

La meua comunicació actual vol ser un recull d'aquelles dades escasses que posseïm respecte a l'antic convent de Montsant, on es troba un important aljub, que té totes les característiques de ser romà en origen, i unes reflexions entorn a l'abastiment d'aigua en el solar de l'antiga *Saetabis*.

L'AIGUA A SAETABIS

No s'ha trobat cap resta d'aqüeducte exterior per abastir d'aigua una ciutat tan important com la *Saetabis* romana, citada per diversos escriptors llatins com Catul, Plini el Vell, Silius Itàlic, Graci Falisc, etc., i amb més de 50 inscripcions llatines (1). La màxima altura del castell de Xàtiva és de 308 m. El solar de l'antiga *Saetabis* estava, segons tots els indicis, en un rectangle d'uns 600 m. de llarg en la paral·lela del castell per uns 300 m. d'ample en la vertical del castell. Aquest rectangle està sobre la cota d'altura de 122 m. segons el mapa geogràfic 1:50.000 del Servei Geogràfic de l'Exèrcit que tinc a la vista.

El naixement de l'aigua de Bellús que subministrava des de l'edat mitjana i subministra encara d'aigua la ciutat no supera la cota dels 100 m.; el seu naixement

(1) A. VENTURA: «Xàtiva Romana». Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica, núm. 42. Valencia, 1972, 128 pàg.

està a l'Estret de les Aigües, a la vora del riu Albaida, aigües amunt d'on es troba la Cova Negra: supera el barranc del Pont Sec amb un aqüeducte almenys medieval, ja que sabem que fou reparat en temps del rei Martí l'Humà. L'altra conducció, menor, i ja abandonada, que entrava per la part Oest de la ciutat, l'Aigua Santa, va per la cota dels 110 m.

Amb aquestes dades ja tenim plantejat el problema de l'abastiment d'aigua a la ciutat romana. Un altre tema seria el del regadiu de l'horta, que ja havem tractat en un altre treball: una producció com el lli, testimoniada per Catul i Plini, que requereix molta aigua per a ser amerat suposa l'existència del regadiu (que es podria deduir també del text de Silius Itàlic); i la partida de Meses, si venia del participi *mensae*, podria testificar una *centuriatio* romana (2). Però ara el tema és un altre: ¿D'on bevien els *saetabitanis*? ¿Els enginyers romans no han deixat cap resta d'obres hidràuliques?

Després de llargues reflexions i conversacions amb alguns historiadors i arquitectes xatavins, hem arribat al que podria ser una primera hipòtesi de treball: La ciutat va baixar de les altures de la «Costa» o «Albacar» el dia en què es va procurar d'una forma regular i contínua l'abastiment d'aigua a les cotes 100 ó 110 m., mitjançant les conduccions tradicionals de l'aigua Santa per l'Oest i l'aigua de Bellús per l'Est. Si Jaume I ja va trobar la ciutat avall de l'Albacar, encara que aquest no estava abandonat sinó habitat, potser aquest procés es produiria en època musulmana.

En les excavacions fetes enguany en el Bellveret, ha aparegut un aljub d'obra romana adosat a la muralla de la mateixa època, segurament per abastir una vila exterior de la part baixa. Això mateix podria provar que els romans no usaven encara l'aigua de Bellús, però hauríem de ser prudents en qualsevol afirmació rotunda.

¿QUINA AIGUA UTILITZAVEN ELS SAETABITANI?

Per a contestar aquesta qüestió hauríem de pensar en tres possibles respostes: fonts naturals en la muntanya, recollida d'aigua pel sistema d'alcajons i aljubs per a l'aigua de pluja.

1. LES FONTS NATURALS. Podem suposar l'existència de naixements d'aigua en la muntanya per diversos testimonis, i això seria l'explicació que Xàtiva s'expandira cap al Nord. Encara que el clima de la vall de Bixquert, situada al Sud del castell, és més agradable i sec, com ho demostra el ser una zona d'estiueig tradicional des de sempre, la ciutat va créixer cap al Nord, va baixar del castell cap a la vall del Cànyoles, de clima més extremat i humit, però amb una gran riquesa d'aigües. Del cronista medieval Bernat Desclot (any 1283) és aquest text, que ens provaria l'existència de naixements en la muntanya: «Són dos castells en una muntanya, e la muntanya és tan forts, que no hi pot hom muntar sino per un lloc, e aquell lloc guardarien vint hòmens

(2) A. VENTURA: «Restes d'una possible *centuriatio* en la partida de Meses de Xàtiva», Butlletí interior de la Societat d'Ocnomàstica (X Col·loqui, València, 29-30 març 1985), vol. XXIV, València, 1986, pàgs. 495-500. Posteriorment, estudiant documents medievals, hem trobat la més antiga referència a la séquia de Meses en un document de Jaume I, de 19 d'agost de 1273, del qual parlarem més avant.

a deu mlia. E és molt bé clos de forts murs e de fortes torres; e era molt bé establít de cavallers, e de sirvents e de moltes armes. E havien qué menjar tres anys; e ha una font al castell, qui els basta a beure, a ells e a llurs cavalls, mentre obs n'han» (3).

Donem ara notícia d'una font situada dins els murs de la ciutat, que conduída des de l'Ermita de les Santes, antiga sinagoga jueva, eixia a una font del Carrer de les Animes, de la qual donem il·lustració fotogràfica (lám. I, A), encara que ara ja no s'utilitza. Per la seua situació creiem que era privativa de la jueria o call de Xàtiva: Vegem que en diu d'ella Gonçal Viñes (4):

«En la imposibilidad de hacer un estudio particular de cada una de las fuentes terciarias, que resultaría demasiado prolijo y de poco interés general, me limitaré, después de lo dicho a enumerar las principales que surgen en nuestra localidad. La primera que he de mencionar es la de *Sent Jordi*, así llamada por haber sido conducida hasta la puerta de la ciudad que llevaba el mismo nombre. Antiguamente se la denominó *Fuente Salada*, sin duda por el ligero sabor picante y fresco de sus aguas; y tendría a la sazón gran importancia, que aún conserva en parte, por hallarse situada en la parte más alta de la población. He visto en el Archivo Municipal una lista de privilegios reales, otorgados a la ciudad, y entre estos, uno de D. Jaime II de Aragón, sobre dicha fuente, dado en 1304, por el cual, se expropiaría aquella para el público servicio, según se deduce de la descripción que de la misma se hace en dicho documento, y que dice así: "Nace del castillo y sale en el huerto o corral de una casa llamada de Padilla que se halla en la falda a raíz del monte contiguo a los muros de la ciudad; fue conducida por arcaduces de barro contigua a la muralla y a la puerta de San Jorge se fabricó un vivero o estanque." Hoy se halla situada en la calle del Fosal un poco más abajo de la iglesia de las Almas. Sus aguas provienen de las filtraciones verificadas en el monte del castillo, cuyos estratos buzan hacia el valle, recogidas por un lecho impermeable, que no debe ser otro que el de las arcillas del Keüper. Este lecho formará, sin duda, una depresión o sinclinal en la dirección aproximada de E. a O., como la del barranco que baja desde Montsant hasta las Santes, dando lugar a una pequeña cuenca subterránea que se corresponde con la superficial o exterior del barranco mencionado.»

(3) BERNAT DESCLOT: «Crònica», cap. 48. En «Les Quatre Grans Cròniques», edició de Ferran Soldevila, ed. Selecta, Barcelona, 1971, pàg. 442.

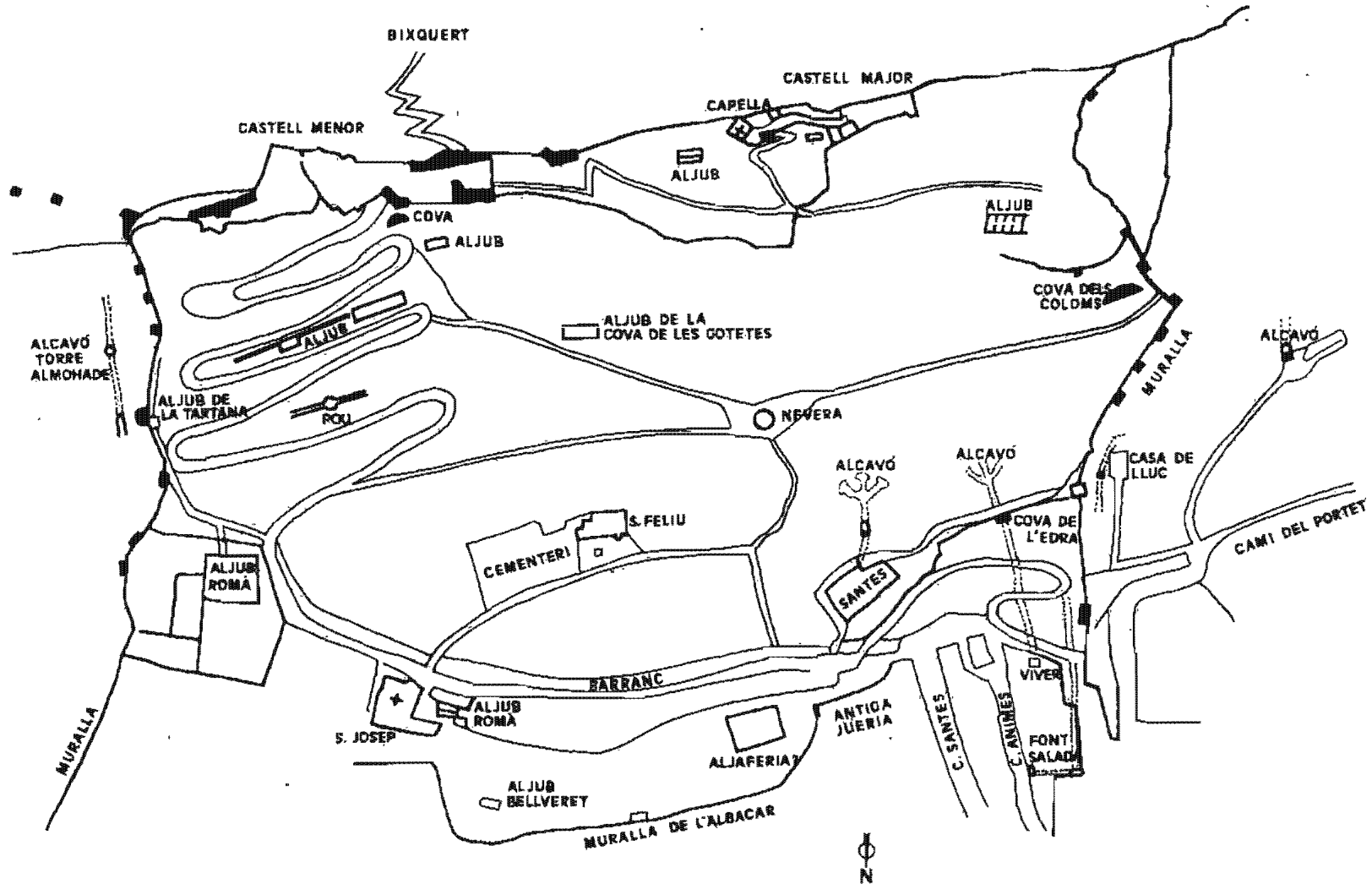
(4) G. VINES MASIP: «Hidrografia setabense». Trabajo premiado en los juegos Florales celebrados en Játiva en el año 1912. Imp. Virgen de la Seo, Játiva, 1914, pàg. 57. El paràgraf és citat per C. SARTHOU: «Datos para la historia de Játiva», 1933, t.I, pàg. 227, sense indicar-ne la procedència.

A aquesta font Salada es refereix també sense dubte un document de l'infant Pere, fill de Jaume I, de 28 de juliol de 1276 (Arxdu Corona d'Aragó, Reg. 38, fol. 36v; Ernest MARTINEZ FERRANDO, Documentos de Jaume I, del ACA, referidos al reino de Valencia, 1934, núm. 2022). Diu així en la nostra lectura, en extracte:

«Noverint universi quod nos Infans Petrus... per nos et nostros laudamus concedimus et confirmamus tibi Guillermo de Colle vicino Xative et tuis in perpetuum illam turrem integritèr sitam in Xativa apud portam que vocatur porta de Sta. Tecla et aquam, quam discurrit seu discurrerit de quadam Fonte Salaris que est subtus muros Algefne Xative, quam aquam certam dedit tibi Guillelmus de Turribus bajulus noster Xative et aquam predictam similiter ad usum molendini tuorum olivarum et orti tui, qui ibi est...»

«Sàpien-pots que Nos l'infant Pere... per nos i els nostres lloem concedim i confirmem a tu Guillel de Coll veí de Xativa i els teus per a sempre aquella torre íntegrament sita en Xativa junt a la porta que s'anomena de Santa Tecla i l'aigua, que discorre i discorre d'una Font Salada, que náix sota els murs de l'Algefna de Xativa, la qual aigua certa te la va donar Guillel de Torres, batle nostra de Xativa, i la predita aigua igualment per a l'ús del molí de les teues olives i del teu hort, que està allí...»

Açò vol dir que aquesta aigua que seria molt més abundant es prolongaria uns metres avall, fins arribar a un hort i una almàssera o molí d'oli

A. VENTURA

Fig. 1.—Croquis amb la ubicació de les fonts, alcavons i aljubs citats en el text.

Hem tractat de comprovar en la mesura de les possibilitats, les afirmacions de Viñes, parlant amb un dels propietaris de la Societat dels Obrers, en el Carrer de les Ànimes, on fins fa poc encara brollava l'aigua per la font de la qual publiquem la foto (lám. I, A), i hem tractat de situar-la en el dibuix (fig. 1). Baixava a quatre o cinc metres de la muralla, encara que açò ho desconeixia el nostre informador, i passant per davall de l'antic trinquet a uns 2 metres i mig de profunditat anava cap a la Plaça de la Galera, però per una desviació en angle recte eixia a la font del Carrer de les Ànimes, antic fossar, a la Societat dels Obrers. El fet que malgrat la construcció de la carretera del castell no fos destruïda la conducció demostra que anava molt propera de la muralla, possiblement a l'exterior. Nosaltres pensem que potser fóra la mateixa conducció que observem en un pou, a cinc metres a l'exterior de la muralla, a la vora d'una caseta destruïda anomenada de Lluch. Encara que no hem pogut comprovar-ho perquè ara el pou està aterrat, sembla que era un dels alcavons, que després descriurem, en la font de les Santes. Perquè en efecte, la nostra confusió actual ve de que hi ha al mateix lloc altres dues fonts que no tenen res a veure amb aquesta, com molt bé distingeix Viñes: «Más superficiales y en consecuencia mucho menos caudalosas son las llamadas de la Edra y la conducida al patio de la ermita de las Santas, cuyas filtraciones originarias, determinadas por la favorable inclinación de los estratos, se recogen en galerías más o menos profundas, practicadas en la base de los acarreos modernos y calizas del castillo.»

La *Font de l'Edra*, situada en la muralla romana entre les Santes i la muralla medieval, ja no hi existeix: acompanyem foto de la ubicació (lám. I, B). La Cova de l'Edra, d'on naixia i que estava habitada, es va afonar. En canvi la de les Santes l'hem vista i estudiada, i és el típic alcavó o *qanat* àrab o potser romà (les altres fonts, ara destruïdes, també eren alcavons). Però abans de descriure-la donarem notícia d'aquests col·lectors d'aigües.

2. ELS ALCAVONS. La paraula ve segons Coromines (5) de l'àrab hispànic *qabû* = volta, cúpula; amb la seua accepció hidràulica sols apareix des de Xàtiva fins a la Marina i Nord d'Alacant, o siga allò que era l'antiga Contestània o la governació foral de Xàtiva «des del Xúquer fins al riu de Xixona». La major part dels tractadistes creuen que és d'origen persa o mesopotàmic, i que hom deu la difusió als àrabs. No obstant, com en tantes altres coses ja era conegut pels romans. Fernández Casado (6) en cita a les ciutats romanes de Cherchell (*Caesarea* de Mauritània, Algèria) i de *Segobriga* (= Saelices, Cuenca). Veurem la descripció dels darrers: «Se trata de una captación, mediante galería de 225 m. de longitud, de las aguas que se depositan en un pliegue de calizas que forman como un geosinclinal en miniatura cubierto con sedimentos posteriores que las ocultan y protegen. Las dimensiones normales de la galería son de 1'70 por 0'70 m. y en la base un canalillo con su correspondiente revestimiento

al costat de l'església i portal de Santa Tecla. L'esmentat Guillem Coll té també allí un alfordec o hostal, i al mateix document esmentia altres repobladors d'origen català com Pere de Montanyola, Arnau de Sarrià i Pere Des fàig.

(5) J. COROMINES: «Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana». Curial edicions catalanes. Barcelona, 1900, vol. I, pàg. 182.

(6) C. FERNÁNDEZ CASADO: «Ingeniería hidráulica romana». Ediciones Turner, Madrid, 1983, pàgs. 479 i 517.

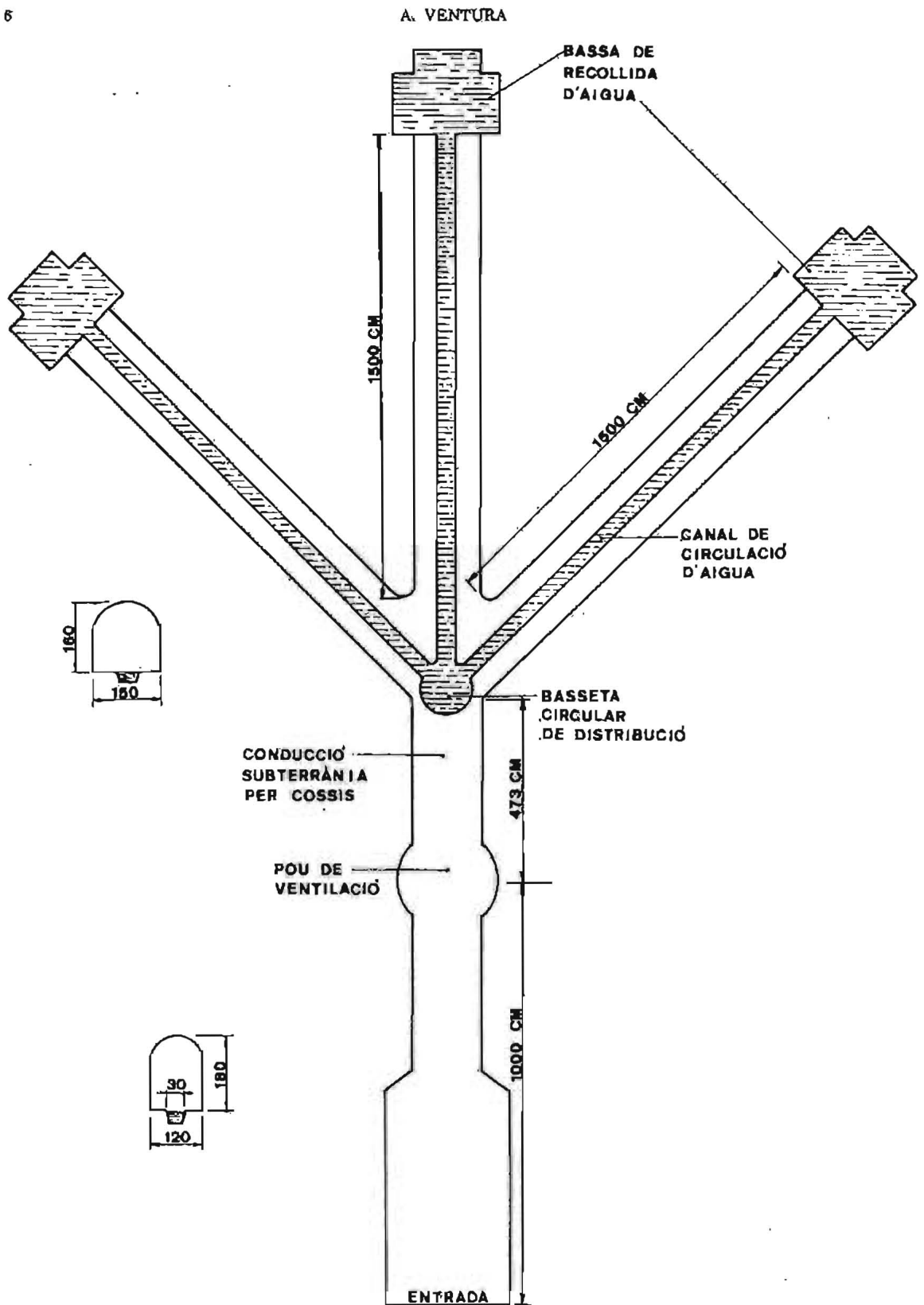

Fig. 2.—Alcavó de la Font de les Santes.

de "opus signinum" entre dos bermas laterales por las cuales se camina con las piernas abiertas sin enturbiar ni contaminar las aguas captadas. El minado de la galería se facilitó mediante la perforación de 14 pozos verticales de sección cuadrada excepto uno circular con diámetro de 0'80 m. y profundidades entre 17 y 3 m. Al fondo tiene una ligera pendiente para que las aguas circulen hacia una arqueta de recogida, de la cual arranca el canal de conducción.»

El terme d'Alcavó en aquest sentit hidràulic és conegut a tota la comarca i fins i tot ha passat a la topinímia, com per exemple la partida dels Alcavons a Aiacor, i Alcavó de la Freira a l'Olleria, mentre que altres topònims com la *Font Voltà* (la font voltada o *abovedada*), a Bixquert, ens fan pensar també en aquest sistema d'alcavons o *qanat* segons la terminologia àrab, però que potser el procediment és més antic. Uns arquitectes locals descriuen així el sistema (7): «Los alcavones o galerías de captación son largos túneles cubiertos con bóvedas de mampostería cuando es necesario por las características del terreno, o más comúnmente en la Costera por dos grandes losas inclinadas formando un arco triangular corrido a lo largo de la mina. Sus dimensiones son únicamente las necesarias para su construcción y reparación, de unos 60 cm. de ancho y no sobrepasan la altura de un hombre. En ocasiones presentan pozos de ventilación y el agua se recoge a lo largo de la mina y corre por un canalillo construido en el suelo. Existen variantes según se recoja el agua en la misma galería cegando la boca mediante un murete o mediante una balsa que se sitúa al final de la galería. Del primer tipo existen bastantes ejemplos en el término de la Font de la Figuera, y del segundo en Montesa (Basseta d'Evaristo).»

Les tres fonts, la Salada, la de l'Edra, i la de les Santes (antiga Sinagoga) devien pertànyer en l'Edat Mitjana a la jueria de Xàtiva. Descriurem ara la de les Santes, que encara hom pot visitar (fig. 2). La boca d'entrada està darrere de les Santes, ara un grup de cases dels treballadors del paper de Gregorio Molina, a escassos metres. A uns 10 m. de l'entrada trobem el primer pou de ventilació, en una mena de cúpula. Als 4'40 m. més està l'arqueta, on es recull l'aigua i d'allí eixen tres galeries, separades per angles de 45°. Cadascuna d'elles té uns 15 m. de profunditat i acaben en una cambra en forma de creu. La de la dreta, que encara trau aigua, té allí mateix una arqueta o dipòsit, que quan s'ompli vessa l'aigua a la conducció. La galeria en forma de volta i excavada directament en la roca tova, sense obra de cap classe té una altura de 1'60 m. i una amplària de 1'50, però a la part exterior 1'80 d'altura per 1'20 d'amplària. La conducció central, que va enmig de les dues voreres té uns 30 cm. de profunditat per altres 30 d'ample. Sembla que aquesta disposició terminal en tres galeries tenia també la Font de l'Edra, i el pou de la caseta de Lluch, que pensem si serà el de l'Aigua Salada o de Sant Jordi. La font de l'Edra omplia un viver per amerar vímet que encara hi existeix, i la de Sant Jordi tenia encara al segle passat un viver en la plaça de Sant Jordi o de la Galera, que com també servia per amerar espart i vímet, s'anomenava

(7) A. ZARAGOZA Y R. SICLUNA: «La arquitectura del agua en la Costera». Papeps de la Costera, núm. 1. Xàtiva, 1961, pág. 62.

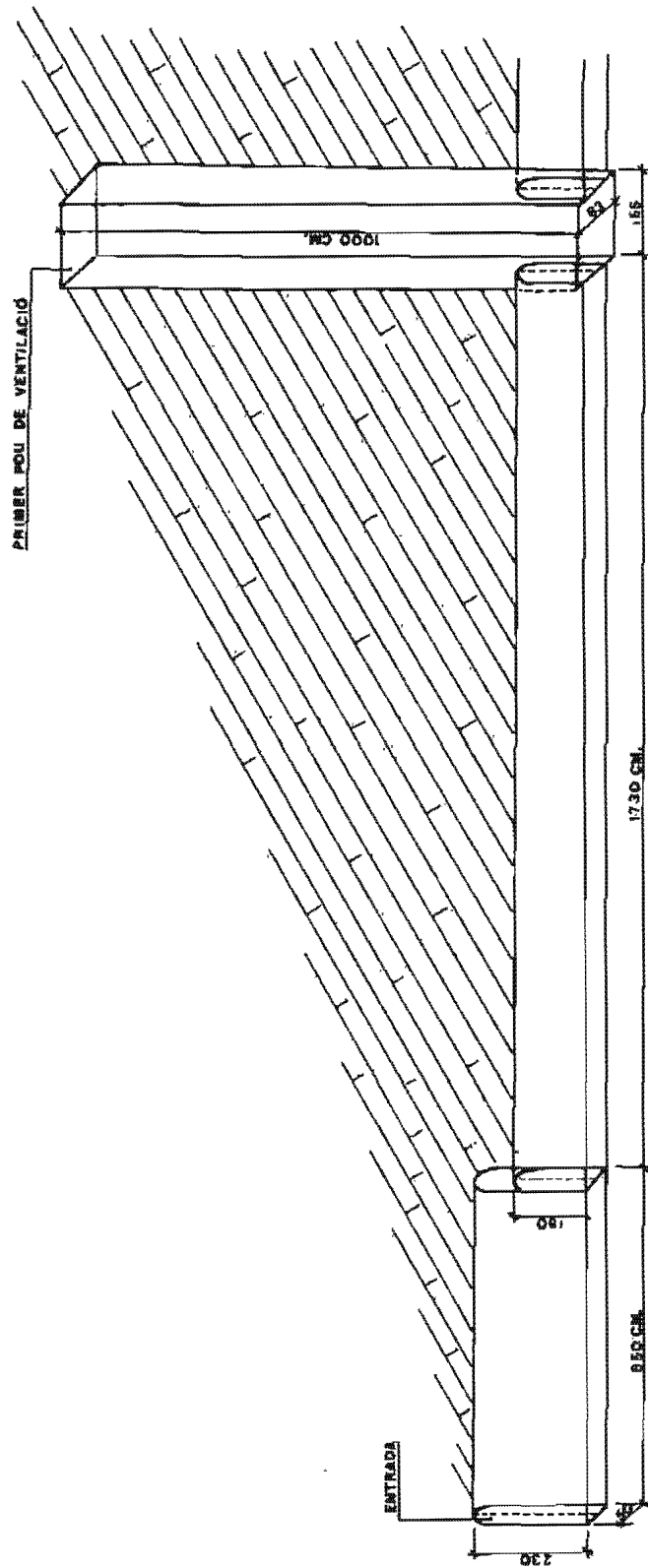

Fig. 3.—Alcavó de la torre árab en la muralla Est.

plaça dels agramadors, que era el nom que rebien els qui practicaven aquest ofici: Llibre capitular de Xàtiva, any 1809, fol. 112: «Sobre la fábrica de casas que pretende haer D. Francisco Ferrer a la plaça de Agramadors, a la salida de la Puerta de San Jorge.» I al diccionari Català-Valencià-Balear, trobem per AGRAMAR: «Batre i cascar el cànem amb l'agrama, per separar la canya del bri». Aquesta operació d'agramar es feia per tant, a principis del segle passat, al costat del viver o *alberca* de la Plaça del Portal de Sant Jordi, amb aigua provinent de la Font Salada.

Però n'hi havia altres fonts més. A uns 200 m. cap a l'Oest fora les muralles hi ha un altre alcavó a la vora d'una casa ara destruïda. Més cap a l'Oest està la Font de la Cirera, dins d'una finca particular anomenada la Polaca, a la vora del camí del portet on hi ha restes d'altres alcavons. Aquesta la cita Viñes: «En iguales condiciones a la de las Santas se halla la fuente de la finca llamada la Polaca, sin que tenga ninguna relación con el Plà d'Agulló, como se cree generalmente, y sin duda también la de la Salud, si bien ésta pertenece a terreno francamente cretácico, cual es Bernisa.»

«Un poco más abajo de la confluencia de los barrancos de la subida de Bixquert y del que baja desde el castillo por las espaldas del Montsant, aparece otra fuente, hoy conducida a una casa particular de la Alameda. Sus aguas provienen de las que se recogen en la pequeña cuenca subterránea correspondiente a la superficial de los barrancos dichos. No conozco en que condiciones surge, pero es de suponer que alguna grieta de la roca pone en comunicación el talweg de la cuenca subterránea con la cuenca exterior, hoy terraplenada.»

El mateix informador de la Font Salada, ens va dir que hi havia també una font que partia d'un alcavó que naixia en la Nevera, construcció singular per a guardar la neu de la ciutat antigament (lám. II, A), i anava a una casa particular del carrer Sant Cristòfol.

Afora de la muralla Est de la ciutat, vora la torre almohade semicircular, hi ha restes d'un altre alcavó que potser assortia l'aljub de Montsant (fig. 3 i lám. III, A). La galeria excavada en la roca tova i amb millor tècnica que la de les Santes té en la boca una altura de 2'30 m. i una amplària de 0'50 m. en els primers 6'50 m. de profunditat. En eixe moment s'abaixa a 1'50 m. en una profunditat de 17'30 m. En aquest punt apareix el primer pou de ventilació que és quadrat i té 1'55 per 0'83 m. de costat. No hi ha obra i és excavació en la roca natural. A partir del primer pou ja no es pot penetrar més, però a l'exterior s'observa que hi ha un altre pou uns 25 m. més endins. Crida l'atenció com els dos pous estan davant de sengles torres, el primer de la torre almohade on segurament hi hagué una porta en època romana, i el segon vora la torre de carreus romana. Potser els pous eren utilitzats pels defensors de les torres. Sobre la primera torre no hi ha cap dubte que era almohade, perquè segons Boix (8) en ella s'havia trobat una inscripció àrab que donava la construcció en l'any 1229 de la nostra era, i allí mateix hi havia una porta, segons un text que ell cita, de mitjan segle XVII: «I feren una sepultura de huitanta pams de fonda i vint de quadro *damunt de l'hort de dit*

(8) V. BOIX: «Xàtiva. Memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad». Játiva, 1857, pág. 10.

monasteri de Montsant en un torreó del mur, que estava hueco, que antigament se passà a Sent Onofre.» Aquesta torre està a mitja distància entre el castell i Montsant, de manera que és molt probable que hi hagués una porta de la *Saetabis* Romana, com també es dedueix de l'observació de la construcció de la muralla. D'ací eixiria a nivell un camí cap a Bixquert, i en cas hipotètic que hi hagués alguna conducció exterior d'aigua a la ciutat, cosa en absolut comprovada, estaria en aquest punt.

En definitiva, segons un mapa 1:25.000 del terme de Xàtiva, de 1905, existien dintre les muralles de l'Albacar, a part el que ja hem dit, com a mínim tres pous (núm. 316, pou de Reig vora l'església de les Santes, i núms. 324 i 325, en les darreres corbes de la carretera del castell), més a banda altres construccions hidràuliques, com la nevera, segurament del segle XVIII, la Cova de les Gotetes (naixement i aljub al mateix temps), i els aljubs de què ara parlarem. Això ens pot fer suposar que la muntanya de Xàtiva en l'antiguitat podria ser com un dels abundants «Montlleó» o «Monleón» de la toponímia: *Montem Luyyun* = muntanya de les fonts, o «Gibraleón» = *jabal-luyyun*, amb el mateix significat (9).

3. ELS ALJUBS. El següent exemple de Viciàna, que escrivia al segle XVI, ens resultarà aclaridor (10): «En la vertiente del castillo baxando a la ciudad hay un muro que sierra el albacar, que antes fué la ciudad primero fundada, según dello tenemos inteligencia por haver muchos *aljibes* y *edificios antiquissimos*; y después como antes dijimos los agarenos que ocuparon la tierra edificaron muro del albacar abaxo la ciudad que al presente permanece.» No hi ha cap dubte en les afirmacions de Viciàna:

1er. En l'Albacar o Costa estava la *Saetabis* romana.

2on. Els musulmans baixaren la ciutat, probablement en portar l'aigua de Bellús i Santa que anava a una cota inferior.

3er. «Aljibes antiquissimos» vol dir aljubs dels romans. Naturalment això no vol dir que no hagen estat reparats i reutilitzats posteriorment fins època moderna. Però, ¿quants n'hi ha? Nosaltres creiem que més dels que es veuen a simple vista. I segurament estaven comunicats entre ells per galeries de distribució. Que se'n puguen veure ara a simple vista hi ha els següents: Els quatre comunicats dins el castell, les fotos dels quals estan en el nostre treball sobre la Xàtiva Romana (11), el de Montsant, els de Sant Josep, el de la Tartana, un altre vora la carretera, la Cova dels Lleons, la de les Gotetes, i d'altres.

Sobre el de Montsant, o el convent de les Monges Magdalenes de l'Algema, que havia estat palau reial, Viciàna no'n tenia cap dubte que era romà (12), quan diu: «En este convento hay un aljibe hecho por los antiguos (= romanos) y cual convenia para la casa real, cubierto de bóvedas con arcos grandes y una escalera de piedra para baxar en él, el qual tiene de longitud noventa palmos y de latitud sesenta palmos y otros sesenta de hondura; y en este tiempo estava lleno de agua pluvial y muy buena:

(9) M. SANCHÍS GUARNER: «De toponimis arábigo-valentinas». *Revista Valenciana de Filología*, vol. I, fasc. 4, València, 1961, pàgs. 269-272.

(10) MARTÍN DE VICIANA: *Libro tercero de la Crónica de la ... ciudad de Valencia y su reino*, 1563, 3.ª ed., València, 1972, fol. CLVIII, pàg. 330.

(11) VENTURA: *Op. cit.* en la nota I, làmines XV i XVI.

(12) VICIANA: *Op. cit.* en la nota 10, fol. CLX, pàg. 336.

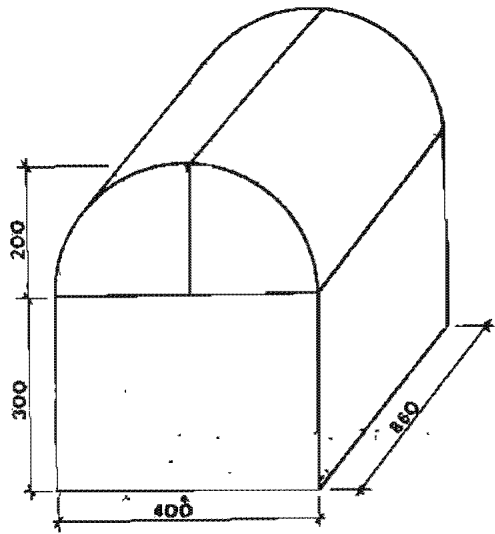
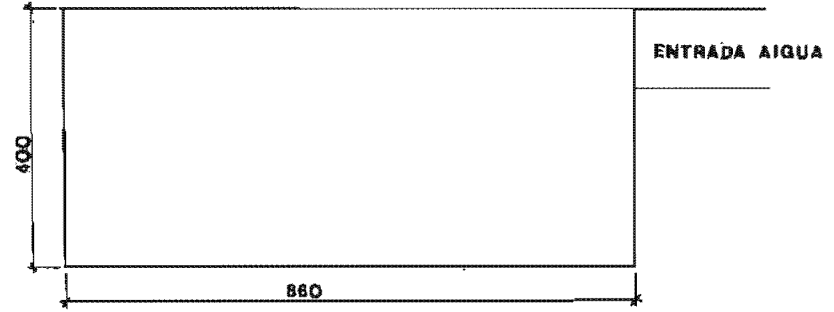

Fig. 4.—Aljub de la carretera.

PLANTA

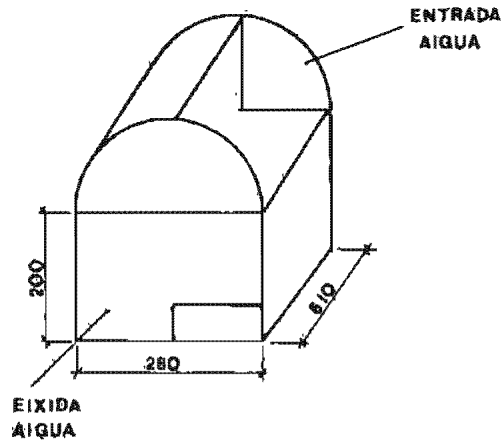
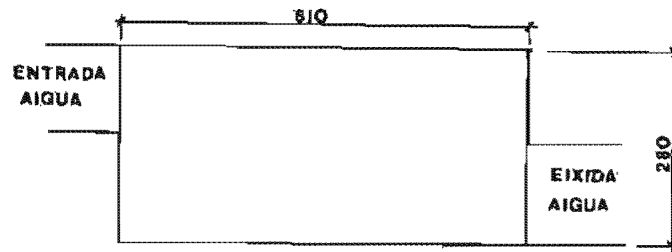

Fig. 5.—Aljub de la Tartana.

PLANTA

dixeronme las reverendas madres que tenían provado que en cada un palmo havia diez mil cántaros de agua.»

Farem ara la descripció dels aljubs seguint una successió inversa d'importància. La *Cova dels Lleons*, en la darrera corba de la carretera, on segons una tradició s'hi havia refugiat Sant Feliu, és una immensa cisterna que té una boca de 16 m. d'ampla. A pocs metres a la dreta hi existeix una altra cova o cisterna enorme de 20 per 20 metres. La *Cova de les Gotetes*, situada en el camí entre la nevera i el castell, és sense dubte un aljub on com el nom indica hi havia naixement d'aigua: fins i tot hom podria pensar en uns banys o termes, ja que al centre hi ha una mena de piscina rectangular que medeix 15 per 7 m.

En la penúltima corba de la carretera hi ha un aljub que ens sembla de distribució i decantació de la xarxa d'aigua (fig. 4 i làm. IV, A). Té 8'60 m. de llarg, 5 m. d'altura, i 4 m. d'ample. Les parets laterals mesuren 3'50 m. i damunt d'elles fins als 5 m. va la volta de canó. Hi ha una entrada de l'aigua des de la conducció de la xarxa en la part alta, i sembla que una eixida. Pareix que serviria per a depurar l'aigua dipositant les impureses en el fons.

Semblant a aquest és l'aljub de la *Tartana*, anomenat així pel poble per la seua forma característica (fig. 5 i làm. III, B). Està situat vora la torre almohade en la part interior i damunt la conducció que abasteix d'aigua al gran aljub de Montsant. Té 6'10 m. de llarg, 2'80 d'ample, i les parets una altura de 2 m. Sobre elles va la volta de canó que té 1'50 m. de radi. En la part alta hi ha un forat d'entrada, i en la baixa un forat d'eixida de l'aigua, de manera que és un aljub de decantació dintre la xarxa general. Com que en aquesta part Est de la muralla, aquesta servia per a la distribució de l'aigua per a tota la *Saetabis* romana, davall l'actual Ermita de Sant Josep (on devia haver-hi alguna porta) hi ha un *castellum aquae* molt probablement romà (làm. II, B). Té dues naus voltades i comunicades entre si per dos arcs mitjaners. No donem ara les mesures per no haver pogut entrar en el moment de redactar l'article, però donem fe d'haver-ho fet moltes vegades, i creiem que entra dins la tipologia romana, que ara veurem en el de Montsant.

EL MONESTIR DE MONTSANT O DE SANTA MAGDALENA DE L'ALGEMA

La primera notícia documental que tenim d'aquest monestir situat en el cantó Nordest del solar de l'antiga Saetabis, es troba en el Llibre del Repartiment (13):

N.º 3030.—*Jachesio Sancii: in diebus suis domos nostras que sunt in Algefna Xàtiva que fuerunt de Abenhalaza ita quod eas teneat condirectas. IV nonas madii.*

«A Jacques Sanç: per tota la seua vida les cases nostres (del rei Jaume I) que estan en l'Algefna de Xàtiva, que eren de Abenhalaza, de manera que les tinga en condomini. 4 de maig de 1248 (com es dedueix per la paginació).»

(13) Llibre del Repartiment, a cura d'Antoni Ferrando. Vicent Garcia editores, València, 1978, núms. 3.030 i 3.040 (genar 1248).

N.º 3049.—*Jachesio Sancii: domos in Xàtiva que fuerunt de Almoixarif et generis sui cum turre in eis sita que sunt in Algefna et affrontant ex una parte in domibus que fuerunt alterius generi dicti Almoixarif et ex alia in via publica et ex alia in muro Algefna et ex alia in placia que est ante domos fratrum de Hu... ad propriam hereditatem franchas. IV nonas madii.*

«A Jacques Sanç: en Xàtiva les cases, que eren de l'Almoixerif i del seu gendre amb la torre situada en elles, que estan en l'Algefna i estan fronteres d'una part amb les cases que eren de l'altre gendre del dit Almoixerif i d'altra amb la via publica i de l'altra amb el mur de l'Algefna i d'altra amb la plaça que està davant de les cases dels frares (de la Penitència de Jesucrist?) com a propietat francaes. 4 de maig.»

Aquest Jacques Sanç és un dels tres repartidors del terme de Xàtiva, i va rebre les propietats millors i més importants, i per açò ací administra les mateixes cases del rei a Xàtiva. Apareix en la crònica reial, cap. 71, durant la conquesta de Mallorca: «E faem-ne batlles En Berenguer de Durfort de Barcelona e en Jacques Sanç qui eran de nostra casa, e hòmens que ho sabien fer.» Segons la nota que fa Ferran Soldevila en la seua edició de la Crònica (14), llegim açò: «Jacques Sanç sembla deu ésser el mateix del capítol 77, el qual era de la casa del rei, i havia estat enviat per ell al rei de Mallorca, per reclamar contra la presa d'una tarida. Pel nom sembla francès, i alguns historiadors el fan de Montpeller. Trobem un Jaume Sànxer, al qual el rei va concedir (17 de juliol 1249) autorització per alienar el castell de Montornés, prop de Borriana. En el Repartiment de Mallorca li va correspondre una alqueria en el terme de Sineu. Des de 1242 va succeir a Berenguer Durfort en el càrrec de Batlle general de Mallorca.»

Escolano (15) dona més notícies sobre la nissaga dels Sanç, encara que alguns d'alles podria ser errònia. Diu que «tuvo su origen en Alemania...» i que tenien «grandes heredamientos en los reinos de Navarra y Aragón». Afegeix que serien dos germans, «Jaime (=Jacques) y Pedro Sanç», però fa a Pere repartidor, i en cita tres més «Berenguer, Aymerique y Guillermo», que no sabem si serien també germans o potsers fills o nebots dels anteriors, els quals apareixen efectivament al Llibre del Repartiment: Berenguer o Bernat en n.º 2.605, 2.833, 2.656, 2.560; Guillem en 3.338 i 3.714, ja mort; Aimeric, en 1.893: «Después de la guerra de Xàtiva y su distrito juntamente con Berenguer, Aymerique y Guillermo, donde Pedro Sanz, fué uno de los jueces repartidores de la tierra en 1244, como parece por el libro que se guarda en el archivo de Xàtiva, y a él y a sus descendientes les cupo tan grande parte y tal en la huerta de Xàtiva, que no se les iguala ningún otro linage de los heredados en ella.»

Escolano va traure aquestes notícies de Viciàna, que molt més informat parla de Jacques com a repartidor de la ciutat (16), quan fa esment de la família Sanç: «Linage que procede de Alemania, de donde vino Jacques Sanç a valer al Rey don Jaime en la conquista de Mallorca, donde el Rey lo hizo baile, para favorecer y guardar a los agarenos, que traían bastimentos al campo. Después continuando el rey la guerra del

(14) Crònica de Jaume I, cap. 71 en «Les Quatre Grans Cròniques», ed. F. Soldevila, Selecta, Barcelona, 1971, pàg. 226 i 226.

(15) GASPAR ESCOLANO: Décadas del Reino de Valencia, 1610, libro IX, col. 1.904.

(16) MARTIN DE VICIANA: Parte segunda de la Crònica... de Valencia, ed. 1881, Sociedad de Bibliófilos, pàg. 150.

Reyno de Valencia, fiel Jaques Sanç les sirvió hasta la presa de Xàtiva, que fué año 1244. El rey nombró partidores de los heredamientos de Xàtiva entre los cavalleros y otros muchos pobladores a Jaques Sanç y otros dos cavalleros, según parece por el libro de dicho repartimiento hecho entonces, el que hasta hoy está guardado en el Archivo de Xàtiva. Otrosí, Berenguer Sanç y Pierres Sanç fueron en la pressa de Xàtiva, y a mi digo, que el dicho Jaques ni los otros de su familia de aquella hecha, no fueron mal heredados, porque hasta hoy vemos que los cavalleros del apellido de Sanç en Xativa posehen todo lo bueno y mejor della.»

L'al-gefna = la «ciudadella», que estaria habitada per l'alcaid de Xàtiva Banu Isa, i convertida en residència reial, segons les fonts musulmanes hauria estat abandonada per aquests en gener de 1248, i uns mesos després concedida en maig a Jacques Sanç (17): «la casa del famoso médico sevillano Abenzoar (m. 1130) se mantuvo en la "gefna" de Xàtiva hasta que la abandonaron los musulmanes en ramadán del año 645 (enero 1248)». No tenim cap dubte que l'algefna era les «domos nostras», casa reial, i el futur monestir, ja que ho corrobora el paràgraf abans citat de Viciano: «En este convento hay un aljibe hecho por los antiguos y cual convenia para la *casa real*.»

El rei sojornava en aquestes cases durant les seues estades a Xàtiva, i no sabem si per etimologia popular o per confusió de noms quasi homòfons, allò cert és que molt prompte vegem l'*al-gefna* = ciudadella, convertida en *algema*, el lloc de l'assemblea, referint-se a les mateixes cases del rei. O potser l'*algema* designava un lloc dins de l'algefna. Així en la cèlebre estada del rei a Xàtiva per a reconciliar-se amb el seu fill l'infant Pere, en Nadal de 1273, un document citat per Miret (18) porta la següent datació: «*Lata fuit hec sententia in Xativa in domibus domini Regis de l'Algema, XV kalendas Januarii anno domini MCCLXX tercio*» = «Aquesta sentència fou pronunciada en Xàtiva en les cases del senyor rei de l'algema el 18 de desembre de 1273».

Ès molt probable que Jacques Sanç fos de Montpeller, ja que anys després aquestes cases reials serien atorgades a les monges madalenes de Montpeller, i pensem que cada zona de la vila estava assignada a repobladors del mateix origen geogràfic. Un document de pocs dies després (13 de febrer de 1274) ens assabenta que a les portes de la casa del rei, Bertran de Canelles havia assassinat a Roderic de Castellósol, justícia d'Aragó «*cum exiebat de domo nostras*».

El rei en Jaume per document datat a València, 19 d'agost de 1273, havia fundat a Alzira un convent de monges madalenes, com a fillol del que hi havia a Montpeller, prop del portal de Sant Gil; en aquest document atorga a la priora Na Timbors una sèrie de rendes de molins del riu Albaida en terme de Xàtiva, i en la séquia de Meses, de Ranes, en el riu de Montesa, en el raval de Xàtiva, etc. Aquest monestir va estar a Alzira, fins que una gran riuada del Xúquer el va destruir, i les seues monges occitanes varen passar a l'Algema de Xàtiva definitivament. Aquestes notícies provenen de Jaume Villanueva (19): «El Rey don Jaime II de Aragón, nieto del Conquistador en su

(17) C. BARCELO: «Los Banu Issa. Libro de la Fira, Xàtiva, 1962, pàg. 27.

(18) MIRET I SANS: «Itinerari de Jaume I el conqueridor». Barcelona, 1918, pàg. 490.

(19) J. VILLANUEVA: «Viaje literario por las iglesias de España», Imp. Real Madrid, 1803, t. I, pàg. 21.

Real Privilegio dado en Zaragoza a 24 de setiembre de 1320, considerando que el monasterio edificado por su abuelo en Alzira había sido destruido por una grande avenida del Xúcar, y que sin grave peligro de la comunidad, no podía reedificarse allí mismo, concedió a la priora y monjas *una casa que el rey tenía en Xàtiva, llamada Algema*, a la cual se trasladasen y fundasen un monasterio con el título de Santa María Magdalena de la Algema... Proveyó el rey a su subsistencia por el privilegio dado en Valencia a 10 de enero de 1320, por el cual sin que obstase la disposición del fundador del monasterio de Alcira la donación que hizo su abuelo, trayendo, dando y confirmando de nuevo a la abadesa que era y por tiempo fuera y a su comunidad del monasterio de Santa María Magdalena de Algema de Monte Santo de Xàtiva, los mismos bienes que en el privilegio y donación de su abuelo se expresan... Fueron encargados de su dirección y gobierno espiritual y monástico los abades y monges de Vallidigna, conforme a los estatutos del Císter.»

La vida d'aquestes monges madalenes, que procedien de la noblesa, no devia ser molt edificant, ja que tenim notícies d'una brega per l'amor d'alguna monja de dos cavallers, un dells el poeta mossén Estanya, potser descendent d'un repoblador occità de la Vallidigna (20): «El 25 de juliol de 1470, don Jordi Centelles, fill del comte d'Oliva, fonc en la ciutat de Xàtiva en lo monestir de les monges de Montsant, e fonc lo fill de mossén Estanya, los quals vengueren a brega e lo dit Jordi fonc nafrat en lo ventre, e lo Stanya en lo cap».

En l'església del convent hi havia una taula de la Magdalena de Reixach i un retaule de la Mare de Déu de la Llet, que ara es troben en l'església de Sant Feliu (21). Viciàna encara va visitar aquest monestir, com ja hem vist anteriorment.

Després del concili de Trent, aquest monestir que havia de ser obligat a fer-se de clausura, contra l'opinió de les monges, fou ocupat directament per monjos de la Vallidigna: «Habiéndose celebrado el concilio de Trento —afegeix Villanueva— en que por punto general se estableció la clausura en los conventos de Monjas, se resistieron las de Montsant a recibir este decreto, con pretexto que fuera de la estabilidad expresa en su profesión, jamás habían votado ni obligádose a clausura; por donde dieron que sospechar que esta su resistencia nacía de propensión a vivir con más anchura y libertad. Habiendo llegado esto a noticias de Felipe II, zeloso executor de los decretos del concilio, tomó tan a mal esta oposición, que como dotador y único patrono de aquel monasterio impetró una bula del papa Gregorio XIII... para que las trece monjas fueran trasladadas a otros monasterios.» Foren enviades al monestir de la Zaidia, de València, i en el de Montsant de Xàtiva varen entrar tretze monjos cistercencs de la Vallidigna («bernats») que hi continuaren fins l'exclaustració del segle passat, en 1836 concretament.

(20) MARTÍN DE RIQUER I A. COMAS: «Història de la literatura catalana». Ed. Ariel, Barcelona, 1984, vol. III, pàg. 374.

(21) A. VENTURA: «L'església de Sant Feliu de Xàtiva». Ed. Amics de la Costera. Xàtiva, 1978, pàg. 65-70.

LA MARE DE DÉU DE L'ALJUB

A part d'allò que ja havem dit anteriorment, les escasses notícies més que podem aportar sobre el monestir de Montsant, apareixen en el llibre de Carles Sarthou «*Monasterios setabitanos*» (22). Primerament recull la vella tradició, esmentada per Escolano, que allí mateix es trobava l'hipotètic monestir del segle VI de Sant Donat africà. Descriu les escasses restes arqueològiques, dient que «en el ángulo Norte yace enterrada la planta del templo; su muro exterior, aprovechado luego para muralla de defensa en las guerras de la independencia y civiles del pasado siglo, nos muestran aún un ángulo de sillares y en el mismo lienzo, lo que fue puerta del templo cenobítico con el arranque de una arquivolta de saliente arco en sencilla arquitectura. Diversos restos de cantería y capiteles por todo el jardín».

Respecte a l'aljub diu que «semeja subterránea catedral con la cabida de un millón de litros de agua pluvial». Sarthou expressa l'opinió que compartim plenament que «es demasiado aljibe para un centro de trece monjas y es casi seguro que su construcción data de época anterior».

En l'actual menjador de la casa hi ha una imatge de rajoletes d'una Mare de Déu, amb la següent inscripció: «Nuestra Señora del Aljibe, abogada contra la peste, encontrada en esta cisterna en el año 1604 y fue trasladada a Valencia donde se venera». La imatge es trobava fins la guerra 1936-39 en la primera capella de la dreta, la del baptisteri de l'església de Sant Miquel i Sant Sebastià de València, sobre el vell camí de Quart: açò era una antiga ermita fins que en 1533 s'hi establiren els frares mínims, i on es conserva la tomba del Beat Gaspar Bono. Durant l'expropiació, aquests frares en 1835 encara tenien terres en Novetlé, cosa que ens indica alguna relació amb Xàtiva. La capella de la Verge de l'Aljub, que no conserva a hores d'ara la imatge, està coberta de rajoletes de tons blavosos, però molt destruïdes: en la paret de l'esquerra està representada una font, i en la de la dreta un àngel, que sembla portar l'escut de Xàtiva. La llegenda de la imatge la va recollir Sarthou d'un manuscrit, antic llibre de la confraria de l'esmentada església de Sant Sebastià, que segurament va desaparèixer en la guerra: «En la ciudad de Xàtiva subiendo al castillo, hay un monasterio de monjes bernardos, enfrente del cual habia un grande aljibe por los años 1604, donde sucedió lo que sigue: Subíanse las más de las tardes tres señores clérigos, dos presbíteros llamados mosén Cosme Esparcell y mosén Pedro Sanz, y el otro subdiácono, llamado mosén Vicente Pedrola, a tener un rato de recreación. Afligiales mucho la sed una tarde y lastimándose de pudiendo tener allí algún aljibe... vinieron en limpiar el que había y condujeron dos jornaleros para vaciar la tierra. Un día, a tiempo que ya habían sacado tres grandes montones de tierra, descubrió mosén Vicente Pedrola, en el montón de enmedio, un pedazo de madera que relucía mucho. Llegóse y vió una hermosa imagen de la Concepción con su luna a los pies y sin niño en los brazos. Limpióla con un lienzo, que por haber estado bajo tierra 890 años... estaba muy

(22) C. SARTHOU: «*Monasterios setabitanos*». Tip. Moderna, València, 1922, pàgs. 50-60.

cubierta de terraje... Mas tarde se llamó nuestra señora del Aljibe y es la más milagrosa que tiene Valencia». Després de diverses vicissituds fou portada a València en 1644, «la colocaron en la capilla donde estaba el cuerpo del Venerable P. Gaspar Bono, y actualmente está en su capilla de la derecha junto a la puerta principal, consagrándole actualmente una muy lucida fiesta su ilustre y real cofradía con la invocación de Nuestra Señora del Aljibe». Sembla que Martínez Aloy, cronista de la província de València, va rebutjar el que fos imatge romànica, i l'apreciava del Renaixement. Sembla, doncs, una imatge del segle XVI dels frares cirtercencs, més que de les seues predecessores les monges madalenes.

Aquesta imatge no seria més que un símbol sagrat de la «misteriosa antiguitat» que hom donava a tan gran aljub.

L'ALJUB DE MONTSANT

Primerament volem afirmar que tant per la situació de l'aljub, en la part alta, angle Nordest de la Saetabis romana, com per la tipologia i per les seues dimensions, superiors a les necessitats d'un convent o casa reial, creguem que és obra romana, i es tracta d'un aljub de distribució per tota la ciutat romana, comunicat per la muralla amb els aljubs de Sant Josep i per canals interiors amb els altres aljubs que ja havem vist (fig. 1 i lám. IV, B). De forma similar a com en la ciutat romana de València un aqüeducte entrava per la part Oest, camí de Quart, i per la muralla (Bany dels Pavosos) anava a un *castellum aquae* en la *Porta Sucronensis* (= Martiri de Sant Vicent), en la ciutat de Saetabis l'aigua concentrada en aquest aljub es distribuïria per la muralla del Bellveret, tenint un dipòsit secundari probablement també romà en les dues cisternes comunicades de l'Ermita de Sant Josep.

Hem visitat en dues ocasions l'aljub, però sobretot tenim uns plànols dibuixats per l'arquitecte xatívi Rafael Oliver en 23 de setembre de 1915, en els anys en què va fer obres i reparacions en el castell, en Montsant, i va construir la carretera moderna de pujada al castell, sent propietari de tot això el senador D. Bernat Gómez Igual (fig. 6). Segons les dades que posseïm l'aljub, que té una altura de fàbrica de 12 m., si estigués ple fins a una altura de nivell d'aigua de 9'70 m. tindria una capacitat de 1.342.530 litres, cosa que és un volum d'aigua molt considerable i més propi d'una ciutat romana, que no d'un simple convent.

La planta és un rectangle de 18'75 m. de llarg per 11'62 m. d'ample, dividit en quatre naus amb volta de canó i comunicades entre sí per dos arcs. L'altura total és de 12 m. dels quals 9'75 m. corresponen a les parets fins al començament de la volta. Aquesta té un radi de 2'25 m. i un diàmetre aproximat de 4'12 m. Els dos arcs que comuniquen les naus tenen una altura del pilar de 6'37 m. mentre que el radi de cada arc mesura 1'5 m. En la primera nau de la dreta es troba l'obertura i l'escala per a baixar al fons, com s'observa en el dibuix que acompanyem (figs. 6 i 7).

Que encara en el segle passat hom pensava que els aljubs de Montsant i de la costa podien ser d'utilitat per a una gran població, ens ho demostra el següent informe de

Fig. 6.—Aljub de Montsant. Planta i seccions, segons R. Oliver.

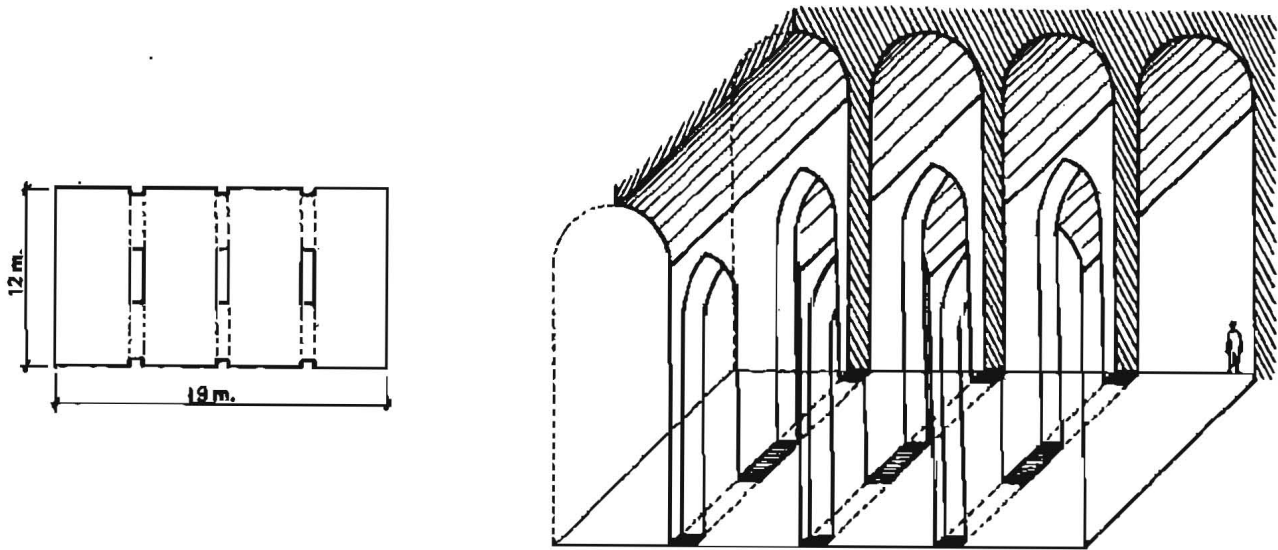

Fig. 7.—Aljub de Montsant. Segons A. Zaragoza i R. Sicluna.

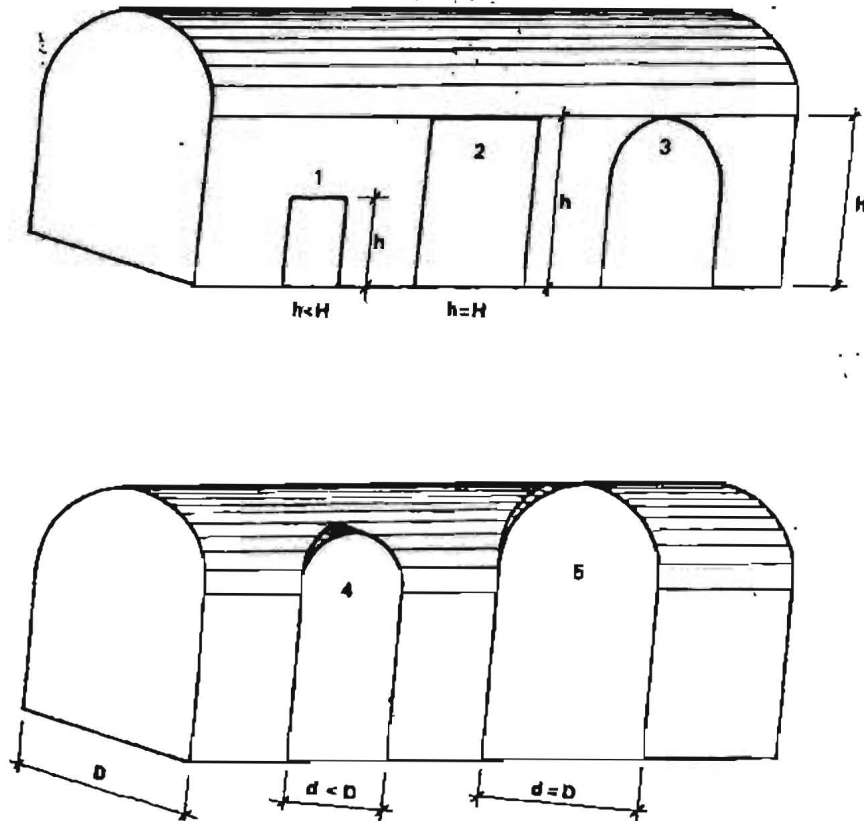

Fig. 8.—Evolució del dipòsit uni-cameral, segons C. Fernández Casado. El n.º 3 correspondria al model de l'aljub de Montsant.

1837 (durant la guerra carlista) del comandant d'enginyers militars D. Tomás d'Enguñanos, en reconèixer la ciutat per a fortificar-la, citat per Sarthou (23): «Para caso de cortar el enemigo los conductos de los manantiales de Bellús y de las Santas, deben tenerse previstos los aljibes de Montsant y Sent Onofre, castillo y la cuesta, dominicos y agustinos, capaces de abastecer a 30.000 personas durante un par de meses de sitio, más 80 pozos particulares y algunas fuentes del monte.»

L'estudi que fa Fernández Casado (24) sobre la tipologia de les cisternes romanes amb la descripció de diversos exemples molt pareguts als de Montsant ens confirma, sense quasi dubtes per la nostra part, que estem davant uns aljubs romans, malgrat que no descartem que hagen tingut reparacions posteriors, puix deuen haver estat en ús, quasi ininterrompudament, durant 2.000 anys. L'estructura rectangular, segons aquest autor, és més freqüent que la circular, i per additaments successius ha donat dipòsits més complexos: «Esta cámara es la célula elemental del depósito rectangular que por repetición y adosamientos sucesivos nos da toda la gama de posibilidades de su estructura horizontal. Pero la estructura elemental de la célula se complica al tener que cubrirla, lo que realiza a la perfección el romano con su bóveda de medio cañón circular. La cubrición es obligada si la conducción es de agua potable, pues ya desde la toma es preciso aislar el agua del ambiente, para evitar las contaminaciones del exterior, y además mantenerla en buenas condiciones de temperatura. Así llegamos en la estructura elemental completa al tipo de caja, de cisterna.»... «En un depósito rectangular descubierto, la única condición para la economía de la construcción, en volumen de fábrica, sería la de mantenerse en una planta aproximada al cuadrado, pues la superficie del fondo es siempre la misma y la longitud de muros es mínima para la forma indicada.» Encara que part del nostre aljub està excavat i una part construït en l'exterior, no obstant és quasi un quadrat.

«Al adicionar células para integrarlas en depósito único, por cada adición nos ahorramos un muro transversal, y además los conservados se convierten en tabiques divisorios con empujes equilibrados si se establece comunicación entre las células para que el agua tenga libre circulación por todas ellas... El máximo de economía se obtiene al convertir los tabiques en arquerías y al final sobre columnas, solución a la que no llegan los romanos, sino los bizantinos que continuaron la evolución.»

Ací tindriem doncs, una data *ante quem*: si solament els bizantins i per tant els àrabs arribaren a sostenir els arcs entre les naus sobre columnes, la tipologia que observem en Montsant, sobre pilars, seria anterior, i per tant romana.

«Al darse cuenta —continúa Fernández Casado— de que las perforaciones eran una ahorro de material y que los pasos establecidos podían servir para una mejor inspección y reparación, al facilitar los recorridos en el interior del depósito, se agrandaron los huecos primero, al conservar la cubierta, sólo en altura hasta el límite superior, *que es el plano de arranque de las bóvedas de cubierta.*» Aquest seria el punt en què es troba l'aljub de Montsant, quan els arcs intermedis no superen el pla, on arranca la volta de la nau, i per

(23) SARTHOU: Op. cit. en la nota 4, vol. III, pàg. 93.

(24) FERNÁNDEZ CASADO: Op. cit. en la nota 6, pàg. 206-208.

tant aquesta no és encara volta d'aresta. De les 5 fases que l'autor explica en el dibuix de la pàgina 206, del seu treball, aquesta seria la 3.ª, on s'eixampla el buit tot el possible no superant l'altura de la paret plana (fig. 8). La reproducció fotogràfica que es fa en la pàgina 224 de la mateixa obra de l'*Aqua Martia* o «Sette Sale» de Roma és molt similar als dos aljubs comunicats de Sant Josep, que també suposem romans, i el mateix podríem dir del dipòsit de Chieti reproduït en la pàgina 230. Quant a la planimetria, els dipòsits de Chercbell amb sis naus comunicades entre elles ofereixen una gran similitud amb el de Montsant, si no fos que estan comunicades per obertures rectangulars i no per arcs, cosa que indicaria segons l'esquema una fase més antiga de l'evolució. En canvi el de Lyon, si no se li pareix en la planta de rectangles coaxials, sí en la intercomunicació de les naus: «En las Galias, el depósito más interesante que se conserva es uno de los de Lyon, situado en el campo de las Ursulinas, que tiene una compartimentación original con dos series de muretes internos formando rectángulos coaxiales. La planta exterior es de 19'50 por 17'50 m. (recordem que la planta de Montsant es 18'75 per 11'60, molt similar), siendo la anchura libre de los pasillos de 2'20 m. (4'12 m. en Montsant). Están cubiertos con bóvedas de medio cañón y calados para intercomunicación con huecos que llegan hasta el arranque de las bóvedas (com el de Montsant).»

Si les «Sette Sale» de l'*Aqua Martia*, que es pareix tant als nostres dipòsits de Montsant i Sant Josep, fou construïda per l'emperador Trajà per a les seues Termes, això ens donaria, potser, una data *post quem* per als nostres dipòsits: ¿Serien construïts en el segle II d.C.?

D'altres veus més autoritzades, que la d'un simple professor de llatí, i especialment l'arqueologia, podran aclarir més aquestes qüestions. Solament he intentat donar a conèixer una sèrie de construccions hidràuliques de Xàtiva, de les quals les més monumentals com la de Montsant i Sant Josep podrien ser romanes. Acabarem amb les paraules de Vitruvi, recollides en *De Architectura*, VIII, 8: «Pero si el terreno fuera demasiado duro o las venas del agua se encontrasen en exceso profundas, entonces se ha de recurrir a recoger en depósitos o cisternas el agua procedente de los tejados o de otros lugares elevados, mediante unas construcciones que se llaman "opus signinum" (de Signia, ciudad de los Volcos). Para dicho tipo de obras se procederá de esta manera: se preparará primeramente arena buena, lo más pura y áspera que sea posible; piedras de sílex, que no pesen más de una libra cada una; cal lo más enérgica posible para la mezcla del mortero, que se compondrá de cinco partes de arena por dos de cal; se añaden a este mortero las piedras de sílex, y con todo ello se irán levantando las paredes dentro de la misma zanja, las cuales serán tan hondas como lo haya de ser la cisterna, y se apisonarán con pisones ferrados. Apisonadas las paredes, vacíese la tierra en el espacio intermedio hasta el nivel más bajo de las paredes, y una vez igualado, apisonése el suelo con los mismos materiales hasta dar al pavimento el espesor requerido. Si se hiciesen estos depósitos en número de dos o de tres, de modo que por decantaciones sucesivas pueda pasar el agua del uno al otro, ello daría por resultado una agua mucho más sana y agradable; porque al quedar el limo sedimentado en cada uno de los depósitos, el agua sería en el otro mucho más clara y conservaría sin olor su sabor. En caso contrario sería menester echarle sal y filtrarla».

A

B

A) Font de l'Aigua Salada en el Carrer de les Ànimes. B) Font de l'Edra.

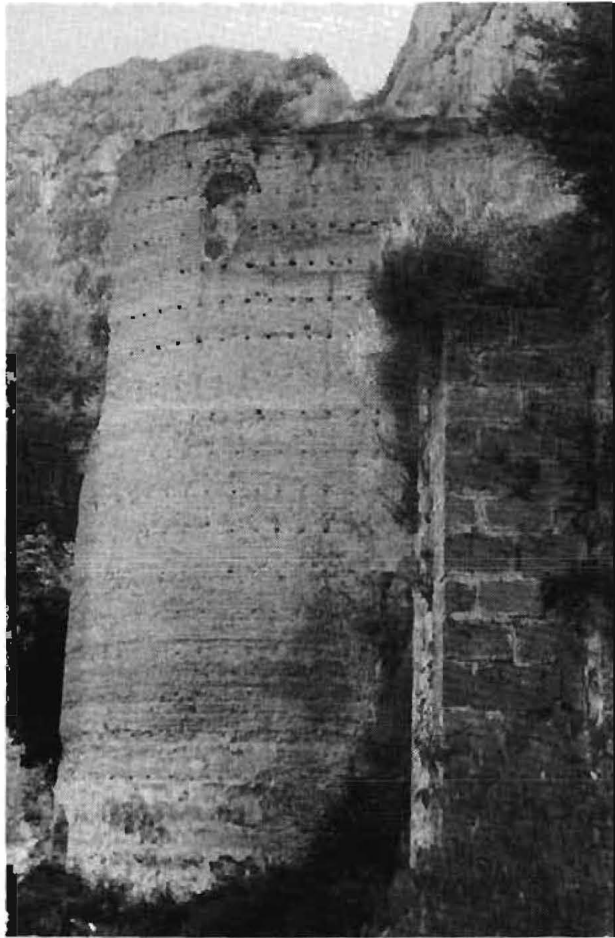

A

B

A) Nevera. B) Entrada a l'Aljub de S. Josep.

A

B

A) Torre àrab de la muralla Est. Al seu peu hi ha les restes d'un alcavó.
B) Aljub de la Tartana.

A

B

A) Aljub de la carretera. B) Aljub de Montsant.